

75- سورة القيامة - مكية

النوبة الاولى

قوله تعالى: بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ بنام خداوند فراخ بخشایش مهربان
لَا أَقْسِمُ بِيَوْمِ الْقِيَامَةِ (1) سوگند میخورم بروز رستاخیز.
وَلَا أَقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللَّوَّامَةِ (2) و سوگند میخورم بتن نکوهنده.
أَيَحْسَبُ الْإِنْسَانُ مِی پندارد این مردم اَلَلَّ نَجْمَعُ عِظَامَهُ (3) که ما فراهم نیاریم اندامان و استخوانهای
او؟
بَلَى قَادِرِينَ آری کنیم و آن را توانایانیم عَلَى أَنْ نُسَوِّيَ بَنَانَهُ (4) بر آنکه راست کنیم اندامان او تا
بندهای انگشتان او هم چنان که بود.
بَلْ يُرِيدُ الْإِنْسَانُ لِيَفْجُرَ أَمَامَهُ (5) آری میخواهد این مردم که دروغ شمرد هر چه فرا پیش اوست.
يَسْأَلُ أَيَّانَ يَوْمِ الْقِيَامَةِ (6) می پرسد که روز رستاخیز کی؟
فَإِذَا بَرِقَ الْبَصَرُ (7) آن گاه که چشم در چشم خانه روشن بتاود.
وَحَسَفَ الْقَمَرُ (8) و در چشم او ماه تاریک گردد.
وَجُمِعَ الشَّمْسُ وَالْقَمَرُ (9) و روز و شب باو یکسان.
يَقُولُ الْإِنْسَانُ يَوْمَئِذٍ مردم میگوید آن روز أَيُّنَ الْمَفْرُ (10) کجا گریزم؟
كَلَّا نَكْرِزُ و نتواند لا وَزَرَ (11) پناه جای نیست او را.
إِلَى رَبِّكَ يَوْمَئِذٍ الْمُسْتَقَرُّ (12)
با خداوند تو است آن روز شدن و آرامیدن و باز گشتن.
يُنَبِّئُ الْإِنْسَانُ يَوْمَئِذٍ آگاه کنند آن روز مردم را بِمَا قَدَّمَ وَ أَخَّرَ (13) بهر چه از پیش فرستاد از کرد و
کار، یا از پس خویش گذاشت از نهاد بد یا نیک.
بَلِ الْإِنْسَانُ عَلَى نَفْسِهِ بَصِيرَةٌ (14) این آدمی خود را نیک شناسد و در خود نیک داند.
وَلَوْ أَلْقَى مَعَاذِيرَهُ (15) و هر چند که خود را می حجت و عذر آرد و می سازد.
لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتَعْجَلَ بِهِ (16) زبان خود مجنبان شتابیدن را به قرآن.
إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ (17) بر ما که قرآن بر تو خوانیم و در یاد تو داریم.
فَإِذَا قَرَأْنَاهُ چون ما بر تو خواندیم فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ (18) آن گاه تو از پس و میخوان.
ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا بَيَانَهُ (19) و آن گاه بر ما که احکام آن پیغام خویش ترا پیدا کنیم.
كَلَّا بَلْ تُحِبُّونَ الْعَاجِلَةَ (20) آری شما می دوست دارید این جهان نزدیک فرادست و شتابنده بخلق.
وَتَذَرُونَ الْآخِرَةَ (21) و جهان پسین می گذارید.
وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاصِرَةٌ (22) رویهاست آن روز از شادی تازه.
إِلَى رَبِّهَا نَاظِرَةٌ (23) بخداوند خویش نگران.
وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ بَاسِرَةٌ (24) و رویهاست آن روز از اندوه گرفته و فراهم کشیده.
تَظُنُّ أَنْ يُفْعَلَ بِهَا فَاقِرَةٌ (25) که درست میداند که هر چه بتر بود باو ببود.
كَلَّا إِذَا بَلَغَتِ التَّرَاقِيَ (26) برآستی آن وقت که جان بجنبر گردن رسد
وَقِيلَ مَنْ رَاقٍ (27) و می گویند کدام پزشک است که افسون کند؟
و ظَنَّ أَنَّهُ الْفِرَاقُ (28) و بدانست مردم که از دنیا می جدا شود.
وَالنَّفَقَتِ السَّاقُ وَالسَّاقُ (29) و پای او در کفن می پیچیدند و گور را بساختند.
إِلَى رَبِّكَ يَوْمَئِذٍ الْمَسَاقُ او را بسوی خداوند تو راندد و با او بردند.
فَلَا صَدَقَ وَ لَا صَلَّى (31) صدقه و زکاة نداد و نماز نکرد.
وَلَكِنْ كَذَبَ وَ تَوَلَّى (32) لکن دروغ زن گرفت و از پذیرفتن برگشت.

ثُمَّ ذَهَبَ إِلَى أَهْلِهِ يَتَمَطَّى (33) آن گاه با کسان خویش شد خرامان.
 أُولَى لَكَ فَأُولَى (34) در رسید آنچه از آن میترسیدی گریز.
 ثُمَّ أُولَى لَكَ فَأُولَى (35) باز در رسید آنچه از آن میترسیدی گریز.
 أَيْ يَحْسَبُ الْإِنْسَانُ مِثْلَ مَا يَنْتَرِكُ سُدًى (36) که او را فرو گذارند ناانگيخت و ناپرسید؟
 أَلَمْ يَكْ نُطْفَءَ مِنْ مَنِيٍّ يُمْنَى (37) نه نطفه‌ای بود نخست که بیفکندند.
 ثُمَّ كَانَ عِلْقَةً آن گاه پس از آن خونی بسته فَخَلَقَ فَسَوَّى (38) خداوند تو آن را بیافرید و صورت و اندام راست کرد.
 فَجَعَلَ مِنْهُ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَ الْأُنْثَى (39) و از آن دو همتا آفرید نر و ماده.
 أَلَيْسَ ذَلِكَ بِقَادِرٍ عَلَى أَنْ يُحْيِيَ الْمَوْتَى (40) او که آن را کرد نه توانا است و قادر بر آنکه مردگان را زنده کند.

النوبة الثانية

این سوره بعدد کوفیان چهل آیت است، صد و نود و نه کلمت، ششصد و پنجاه و دو حرف جمله به مکه فرو آمد باتفاق مفسران. و درین سوره يك آیت منسوخ است: لَا تُحَرِّكْ بِهِ لِسَانَكَ لِتُجْعَلَ بِهِ نسخ ذلك بقوله: «سُئِرْتُكَ فَلَا تُنْسَى» و عن ابی بن كعب قال: قال رسول الله (ص): «من قرأ سورة القيامة شهدت انا و جبرئيل له يوم القيامة انه كان مؤمنا بيوم القيامة و جاء و وجهه مسفر على وجوه الخلائق يوم القيامة».

لَا أَقْسِمُ لَا خِلاَفَ بَيْنَ النَّاسِ إِنْ مَعْنَاهُ: اقسام، و اختلفوا في تفسير لا فقیل: هي تأكيد للقسام كقول العرب: لا و الله لأفعلن كذا. لا و الله ما فعلت كذا. و قيل: انها صلة كقوله تعالى: لَيْلًا يَعْلَمُ أَهْلُ الْكِتَابِ اِي لَان يعلم اهل الكتاب و قيل: هي رد على منكرى البعث، فانها و ان كانت رأس السورة فالقرآن متصل بعضه ببعض كله كالسورة الواحدة و المعنى: ليس الأمر كما قلتم: اقسام بيوم القيامة أنكم تبعثون. قرأ الحسن و الاعرج و ابن كثير في رواية القواس عنه لَا أَقْسِمُ بِيَوْمِ الْقِيَامَةِ بِلَا أَلْفَ قَبْلَ الْهَمْزَةِ. وَ لَا أَقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللَّوَّامَةِ عَلَى مَعْنَى أَنَّهُ اقسام بيوم القيامة و لم يقسم بالنفس اللوامة. و الصحيح انه اقسام بهما جميعا و لا صلة فيهما، قال الشاعر:

تذكرت ليلي فاعترتني صباة و كاد ضمير القلب لا يتقطع

ای يتقطع. قال المغيرة بن شعبة: يقولون القيامة القيامة و انما قيامة احدثهم موته. و شهد علقمة جنازة فلما دفن قال: اما هذا فقد قامت قيامته و النفس اللوامة هي التي تلوم نفسها على ما جنت و تأتي يوم القيامة كل نفس برّة او فاجرة تلوم نفسها البرّة على ما قصرت و لم تستكثر كقوله تعالى: يَا لَيْتَنِي قَدَّمْتُ لِحَيَاتِي و الفاجرة على ما جنت كقوله: «يَا حَسْرَتِي عَلَى مَا فَرَّطْتُ فِي جَنْبِ اللَّهِ». قال سعيد ابن جبیر و عكرمة تلوم على الخير و الشرّ و لا تصبر على السراء و الضراء و قال الحسن: هي النفس المؤمنة. قال: انّ المؤمن و الله ما تراه الا يلوم نفسه ما اردت بكلامی ما اردت بأكلتي ما اردت بحديث نفسي و انّ الفاجر يمضى قدما لا يحاسب نفسه و لا يعاتبها.

و قال مقاتل: هي النفس الكافرة انّ الكافر يلوم نفسه في الآخرة على ما فرط في امر الله في الدنيا. قوله: أَيْ يَحْسَبُ الْإِنْسَانُ أَلَّنْ نَجْمَعَ عِظَامَهُ أَيْ يَظُنُّ الْكَافِرُ اِنْ لَنْ نَجْمَعَ عِظَامَهُ عِنْدَ الْبَعْثِ بَعْدَ مَا صَارَ رَمِيمًا. أَيْ يَظُنُّ اِنْ لَا نَقْدِرُ عَلَى ذَلِكَ. نزلت في عدی بن ربیعة حلیف بنی زهرة ختن الاخنس بن شريق الثقفي. و كان رسول الله (ص) يقول: «اللهم اكفني جاري السوء»

يعنى عدی و الاخنس و ذلك انّ عدی بن ربیعة اتى النبی (ص) فقال: يا محمد حدثني عن يوم القيامة متى يكون و كيف امره و حاله؟ فاخبره النبي (ص) فقال: لو عاينت ذلك اليوم لم اصدقك يا محمد و لم اومن بك او يجمع الله العظام

فانزل الله تعالى: أَيْ يَحْسَبُ الْإِنْسَانُ يَعْنِي الْكَافِرُ أَلَّنْ نَجْمَعَ عِظَامَهُ بَعْدَ تَفَرُّقِهَا و بلاها فحبيبه و نبعثه بعد الموت. ذكر العظام و اراد نفسه كلها، لانّ العظام قالب النفس لا يستوى الخلق الا باستوائها. و قيل: هو

خارج على قول المنكر او يجمع الله العظام كقوله: «قَالَ مَنْ يُحْيِي الْعِظَامَ وَ هِيَ رَمِيمٌ: بلى قادرين اى نقدر استقبال صرف الى الحال و المعنى: بلى نقدر على جمع عظامه و على ما هو اعظم من ذلك و هو اَنْ نُسَوِّيَ بَنَانَهُ فنجعل اصابع يديه و رجليه شيئا واحدا كخف البعير او كحافر الحمار فلا يمكنه ان يعمل بها شيئا و لكننا فرقنا اصابعه حتى يأخذ بها ما شاء و يقبض اذا شاء و يبسط اذا شاء فحسنا خلقه. هذا قول عامة المفسرين و قال الزجاج و ابن قتيبة: معناه ظن الكافر انا لا نقدر على جمع عظامه بلى نقدر ان نعبد السلاميات على صغرها فنؤلف بينها حتى نسوى البنان فمن قدر على جمع صغار العظام فهو على جمع كبارها اقدر.

بَلْ يُرِيدُ الْإِنْسَانُ لِيَفْجَرَهُ أَمَامَهُ يَقُولُ تَعَالَى ذَكَرَهُ: ما يجهل ابن آدم ان ربه قادر على جمع عظامه بعد الموت و لكنه يريد ان يفجر امامه اى يمضى قدما قدما في معاصي الله راكبا رأسه لا ينزع عنها و لا يتوب. اين مردم نه از آنست كه نمى داند كه الله قادرست كه مرده زنده كند، لكن مى خواهد كه بباطل و معصيت سر درنهد، هميشه در ناپسند مى رود روى نهاده چنان كه ميايد و هر چه آيد و هر جاى كه رسد بى هيچ واگشتن. و قيل: يُرِيدُ الْإِنْسَانُ لِيَفْجَرَهُ أَمَامَهُ لِيَقْدَمَ الذَّنْبُ و يؤخر التوبة، يقول: سوف اتوب، حتى يأتية الموت على شر احواله و اسوأ اعماله. مى خواهد اين مردم كه همه گناه فرا پيش دارد و توبه وا پس مى دارد، هميشه توبه در تأخير مينهد و وعده ميدهد كه: سوف اتوب، تا ناگاه مرگ آيد و او بر سر معصيت بر بتر حالى و زشتتر عملى.

و قيل: لِيَفْجَرَهُ أَمَامَهُ اى ليكذب بما امامه من البعث و الحساب يقال للكاذب و المكذب فاجر. قال الشاعر: «اغفر له اللهم ان كان فجر». اى كذب.

مى خواهد اين مردم كه هر چه فرا پيش است از بعث و نشور و حساب و جمله احوال رستاخيز دروغ شمرد. و قال الضحاك: هو الأمل يأمل. و يقول اعيش من الدنيا كذا و كذا و لا يذكر الموت.

يَسْأَلُ أَيَّانَ يَوْمُ الْقِيَامَةِ اخذ «آيان» من اين فاذا شددت و زيد فيها الالف وضعت موضع متى، اى متى تكون الساعة؟ و متى يكون البعث؟ يسأله استبعادا و استهزاء و تكذيبا به. قال الله تعالى: فَإِذَا بَرِقَ الْبَصَرُ بكسر الراء على معنى فزع و تحير و قرأ نافع بفتح الراء من البريق اى شخص بصره عند النزع و وقوع الهول به حتى لا يكاد يطرف و قال الكلبي: عند رؤية جهنم برق ابصار الكفار و في هذا جواب هذا السائل اى انما تكون الساعة اذا برق البصر.

و خَسَفَ الْقَمَرُ اظلم و ذهب ضوءه.

و جُمِعَ الشَّمْسُ وَ الْقَمَرُ اى جمعا في ذهاب ضوءهما. و قيل: يجمعان كأنهما ثوران عقيران ثم يقذفان في البحر فيكون نار الله الكبرى. و قال على (ع) و ابن عباس: يجعلان في نور الحجب. و قيل: يكوّران من قوله: إِذَا الشَّمْسُ كُوِّرَتْ و لم يقل: جمعت الشمس لأن معناه: جمع بينهما و قيل: المراد بهما الليل و النهار فكنى عن النهار بآيته و عن الليل بآيته. باين قول معنى آنست كه كافر را بوقت جان كندن چشم وى در چشم خانه خيره بماند و ماه در چشم وى تاريك گردد و روز و شب او را يكسان نمايد.

يَقُولُ الْإِنْسَانُ اى الكافر يَوْمَئِذٍ أَيْنَ الْمَفَرُّ اى المهرب لشدة ما يراه من العقوبة. كلاً ردع عن تمتى الفرار لا وَزَرَ اى لا حصن و لا حرز، و الوزر ما لجاء اليه الانسان من ملجاء او منجى او جبل.

إِلَى رَبِّكَ يَوْمَئِذٍ الْمُسْتَقَرُّ

اى المنتهى اذا جعلته مصدرا كقوله: و اِنَّ اِلَى رَبِّكَ الْمُنْتَهَى. اِنَّ اِلَى رَبِّكَ الرَّجْعَى و ان جعلته مكانا فالجنة و النار، اى لا ينزل احدا منزلة الا الله.

يُنَبِّؤُا الْإِنْسَانُ يَوْمَئِذٍ بِمَا قَدَّمَ وَ أَخَّرَ

قال ابن مسعود و ابن عباس: بما قدّم قبل موته من عمل صالح و سيئ و آخر بعد موته من سنة حسنة او سيئة يعمل بها، و في رواية عطية عن ابن عباس: بما قدّم من المعصية و آخر من الطاعة. و قيل: بما قدّم من الذنب و آخر من التوبة. و قيل: بما قدّم من ماله لنفسه و ما آخر منه لورثته. و قيل: ما قدّم لدنياه و ما آخر لأخرته و هو مسئول عن الجميع لأن اللفظ عام. و في الحديث الصحيح: «ما منكم من احد الا سيكلّمه ربه ليس بينه و بينه ترجمان و حجاب يحجبه فينظر ايمن منه فلا يرى الا ما قدّم من عمله و ينظر اشأم منه فلا يرى الا ما قدّم و ينظر بين يديه فلا يرى الا النار تلقاء وجهه فاتقوا النار و

لو بشقّ تمرّة.
بَلِ الْإِنْسَانُ عَلَى نَفْسِهِ بَصِيرَةٌ

ای هو علی نفسه بصیر بعمله شاهد علی نفسه.

و النَّاء دخلت للمبالغة كما يقال: رجل نسابة و علامة. و قيل: معناه علی نفسه عین بصیرة فحذف الموصوف و اثبتت الصّفة. و قيل: علی نفسه ذو بصیرة فحذف المضاف، ای یعلم أنّه فی الدّنيا جاحد کافر مذنب مسيء و فی الآخرة یعلم أنّه ایّ شیء فعل و ان اعتذر. میگوید: آدمی بخود سخت داناست و از خود سخت آگاه است، میدانند که در دنیا کافر و جاحد و بدکردار بوده و در عقبی میدانند که چه آورده از فعل بد.

و لَوْ أَلْقَى مَعَاذِيرَهُ و اگر چه خود را حجت میآرد و عذر باطل میسازد.

و گفته‌اند: معاذیر جمع معذار است. و المعذار: السّتر، لغة حمیریّة. یعنی آدمی خود را نیک شناسد و هر چند که پیش خویش می‌ورایستد و پرده فریب بر چشم خویش افکند. و گفته‌اند: و او زیادتست. المعنی. علی نفسه بصیرة و لَوْ أَلْقَى مَعَاذِيرَهُ یعنی: این مردم در خوشتن نیک داند، اگر بهانه بیفکند و عذر باطل بگذارد و پرده فریب از پیش خویش بیفکند. قيل: بَلِ الْإِنْسَانُ عَلَى نَفْسِهِ بَصِيرَةٌ ای علی نفسه من نفسه رقیاء برقیونه بعمله و یشهدون علیه به و هی سمعه و بصره و یداه و رجلاه و جمیع جوارحه، کقوله: یَوْمَ تَشْهَدُ عَلَيْهِمْ أَلْسِنَتُهُمْ... الآية.

و لَوْ أَلْقَى مَعَاذِيرَهُ ای یشهد علیه الشّاهد و لو اعتذر و ادلی بكلّ حجة و عذر فلا ینفعه ذلك، فله من نفسه شهود و حجة. میگوید: این آدمی بر وی رقیبی است و نگهبانی بس بینا و آگاه تا گوش بوی میدارد و فردا بر وی گواه بود، اگر چه عذر باطل آرد و گوید: «إِنَّا أَطَعْنَا سَادَتَنَا وَ كُبَرَاءَنَا فَأَضَلُّونَا السَّبِيلًا» این عذر او را سود ندارد و عذاب از وی باز ندارد. کقوله: «یَوْمَ لَا يَنْفَعُ الظَّالِمِينَ مَعَذِرَتُهُمْ». و قيل: و لَوْ أَلْقَى مَعَاذِيرَهُ

ای و لو اسبل السّتر لیخفی ما یعمل فانّ نفسه شاهدة علیه. و قيل: بَلِ الْإِنْسَانُ عَلَى نَفْسِهِ بَصِيرَةٌ ای من یبصر امره یعنی الملکین الکاتبین، کقوله: «وَ إِنَّ عَلَیْکُمْ لَاحْفَظِينَ کِرَامًا کَاتِبِينَ». قوله: لَا تُحَرِّکْ بِهِ لِسَانَكَ ای لا تحرّک بالقرآن لسانک استعجالا بتلقنه. کان جبرئیل (ع) یقرأ علیه القرآن فیقراه رسول الله (ص) معه مخافة ان لا ینفلت منه و کان یناله منه شدة فنهأه الله عن ذلك. و قال: إِنَّ عَلَیْنَا جَمْعَهُ وَ قُرْآنَهُ ای جمعه فی قلبک لتقرأه بلسانک.

فَإِذَا قَرَأْنَاهُ ای اذا جمعناه فی قلبک. و قيل: اذا قرأه جبرئیل و اضافه الی نفسه علی جهة التّخصیص فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ

ای اتّبع قرآنه، ای اذا فرغ جبرئیل من قراءته فاقرا انت علی اثره.

ثُمَّ إِنَّ عَلَیْنَا بَيَانَهُ هذا مردود علی الکلام الاول، انّ علینا جمعه و قرآنه، ثُمَّ إِنَّ عَلَیْنَا بَيَانَهُ ای علینا ان نبین لك احکامه من الحلال و الحرام و نبین لك معناه اذا حفظته. و قال الحسن: انّ علینا ان نجزی به يوم القيامة علی ما قلنا فی الدّنيا من الوعد و الوعيد و القرآن مصدر کالرجحان و الغفران، تقول: قرأت قراءة و قرأنا و کان رسول الله (ص) بعد نزول هذه الآية اذا اتاه جبرئیل اطرق فاذا ذهب قراه کما وعده الله عزّ و جلّ. و قيل: هذا خطاب للعبد يوم القيامة و الهاء تعود الی کتاب العبد، ای لا تعجل فانّ علینا ان نجتمع افعالک فی صحیفتک و قد فعل و علینا ان نقرأ علیک کتابک.

فَإِذَا قَرَأْنَاهُ فَاتَّبِعْ قُرْآنَهُ هل غادر شیئا او احتوی علی زیادة ثُمَّ إِنَّ عَلَیْنَا بَيَانَهُ اظهار جزاء علیه. «كَلَّا» افتتاح کلام بَلْ تُحِبُّونَ الْعَاجِلَةَ وَ تَذَرُونَ الْآخِرَةَ قرأ اهل المدينة و الکوفة تحبون و تذرون بالنّاء فیهما و قرأ الآخرون بالياء، ای یختارون الدّنيا علی العقبی و یعملون لها، یعنی کفار مکه. و من قرأ بالنّاء، فعلى تقدیر قل لهم یا محمد تحبون الدّنيا و شهواتها و تذرون الدّار الآخرة و نعیمها.

وَجُوهٌ یَوْمَئِذٍ یعنی: يوم القيامة، «ناصرة» ناعمة مشرقة حسنة نصرت بنعیم الجنّة. قال مقاتل: بیض یعلوها النور، یقال: نصر وجهه ینضر نصرة و نصارة. قال الله تعالى: تَعْرِفُ فِي وُجُوهِِهِمْ نَضْرَةَ النَّعِيمِ إلی ربّها ناظرة. قال ابن عباس: تنظر الی ربّها عیانا بلا حجاب. قال الحسن: تنظر الی الخالق و حقّ لها ان تنظر و هی تنظر الی الخالق

روی عن ابن عمر قال: قال رسول الله (ص): «انّ ادنی اهل الجنّة منزلة لمن ینظر الی خزّانه و

ازواجه و سرره و نعيمه، و خدمه مسيرة الف سنة و اكرمهم على الله لمن ينظر الى وجهه تبارك و تعالى. غدوة و عشية». ثم قرأ رسول الله (ص) «وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاضِرَةٌ إِلَى رَبِّهَا نَاضِرَةٌ». و عن جابر قال: قال رسول الله (ص): «يَتَجَلَّى رَبُّنَا عَزَّ وَ جَلَّ حَتَّى يَنْظُرُوا إِلَى وَجْهِهِ فَيَخْرُونَ لَهُ سَجْدًا، فيقول: ارفعوا رؤوسكم فليس هذا بيوم عبادة.

و عن عمار بن ياسر قال: كان من دعاء النبي (ص) «اسألك النظر الى وجهك و الشوق الى لقائك في غير ضراء مضرة و لا فتنة مضلة».

و قال اهل العلم: النظر اذا قرن بالوجه و عدى بحرف الجرّ و هو الى لم يعقل منه الا الرؤية و العيان. و وجوه يومئذ باسيرة عابسة، كالحة، كريهة.

«تَنْظُرُ» اى يتيقن أن يفعل بها فاقرة داهية عظيمة من العذاب و الفاقة الداهية العظيمة و «الأمر الشديد الذى يكسر فقار الظهر و منه سمى الفقر فقرا لانه يكسر الفقار لشدة. قال ابن زيد: هى دخول النار. و قال الكلبي: هى ان تحجب عن رؤية الرب عزّ و جلّ.

«كَلَّا» افتتاح كلام إذا بلغت التراقي اى بلغت الروح عند الموت الى التراقي، كنى عنها و لم يتقدم ذكرها لان الآية تدلّ عليها. و التراقي جمع ترقوه و هى العظم المشرف على الصدر و هما ترقوتان.

و قيل من راق اى يقول اهله هل من راق يرقيه و هل من طبيب يداويه، مشتق من الرقية. و قيل: ان ملائكة الرحمة و ملائكة العذاب اذا اجتمعوا، يقول بعضهم لبعض من الذى يرقى بروحه أ ملائكة الرحمة ام ملائكة العذاب. مشتق من الرقى.

و ظنّ أنه الفراق اى و تيقن أنه مفارق للدنيا.

روى انس بن مالك قال: قال رسول الله (ص): «انّ العبد ليعالج كرب الموت و سكراته و انّ مفاصله يسلم بعضها على بعض يقول عليك السلام تفارقنى و افارقك الى يوم القيامة».

قوله: وَ التَّقَتِ السَّاقُ بالسَّاقِ اى التصقت احديهما بالآخرى عند الموت.

قال قتادة: أ ما رأته اذا ضرب برجله رجله الأخرى، و قال الحسن: هما ساقاه اذا التقتا في الكفن و قيل: ماتت رجلاه فلم تحمله الى شيء و كان عليهما جوالا، و قيل: كنى عن شدة الأمر بالساق اى اتاه أول شدة امر الآخرة و آخر شدة امر الدنيا، فالناس يجهزون جسده و الملائكة يجهزون روحه فاجتمع عليه أمران شديدان.

و قال ابن عطاء: اجتمع عليه شدة مفارقة الوطن من الدنيا و الاهل و الولد و شدة القدوم على ربه عزّ و جلّ، لا يدري بماذا يقدم عليه لذلك. قال عثمان: ما رأيت منظرا الا و القبر افطع منه لانه آخر منازل الدنيا و أول منازل الآخرة. و قال يحيى بن معاذ: اذا دخل الميت القبر قام على شفير قبره اربعة املك و احد عند رأسه و الثاني عند رجله. و الثالث عن يمينه و الرابع عن يساره، فيقول الذى عند رأسه: يا بن آدم ارفضت الأجل و انضيت الأمال، ارفضت، اى تفرقت و انضيت، اى هزلت و يقول الذى عن يمينه: ذهبت الاموال و بقيت الاعمال و يقول الذى عن يساره: ذهب الاشغال و بقى الوبال و يقول الذى عند رجله: طوبى لك ان كان كسبك من الحلال و كنت مشتغلا بخدمة ذى الجلال.

إلى ربك يومئذ المساق اى مرجع العباد الى حيث امر الله اى جنة و اما الى نار و اما الى عليين و اما الى سجين، و قيل: تسوق الملائكة روحه الى حيث امرهم الله.

فلا صدق و لا صلى نزلت في ابى جهل و لا بمعنى لم، اى لم يصدق بكتاب الله و لا بنبيه و لم يصل لله عبادة، و قيل: هو من التصديق. و قال الحسن: هو من الصدقة و حسن دخول لا على الماضى تكراره، كما تقول: لا قام و لا قعد و قلما تقول العرب لا وحدها حتى تتبعها اخرى تقول: لا زيد في الدار و لا عمرو.

و لكن كذب و تولى اى كذب بالله و اعرض عن الايمان و الطاعة له.

ثم ذهب إلى أهله يتمطى اى مضى يتبختر و يختال في مشيه حين وعظه النبي (ص) بالقرآن. يتمطى اصله يتمطط اى يتمدد و المط هو المدّ و يقال: اصله من المطاء، اى يلوى مطاه تبخترت و في الخبر اذا مشيت المطيطاء يعنى التبختر و الخيلاء و خدمتكم فارس و الروم فقد اقتربت الساعة.

قوله: أُولَى لَكَ فَأُولَى هى كلمة تهديد و وعيد يقال للمشرف على الهلكة، روى ان رسول الله (ص) لقي ابا جهل فاخذ ببعض جسده و قال له: أُولَى لَكَ فَأُولَى فنزل به القرآن

و روى ان ابا جهل قال: أ تخوفنى يا محمد؟ و الله ما تستطيع انت و لا ربك ان تفعلوا بى شيئا و اتى لا عز من مشى بين جبلتها فلما كان يوم بدر صرعه الله شرّ مصرع و قتله اسوأ قتل، اقصعه ابنا عفراء، و اجهز عليه ابن مسعود

و كان نبى الله (ص) يقول: «ان لكل امة فرعوننا و ان فرعون هذه الامّة ابو جهل». و اصل الكلمة من الولى و هو القرب تأويله ما ربك ما تكره فاحذره، و التكرار تأكيد للوعيد و قيل: معناه انك اجدر بهذا العذاب و احق و اولى، يقال للرجل يصيبه مكروه و يستوجبه. و قيل: معناه الوليل لك حين تحيى و الوليل لك حين تموت و الوليل لك حين تبعث و الوليل لك حين تدخل النار. قالت الخنساء:

هممت بنفسى بعض الهموم   فاولى لنفسى اولى لها

أ يحسب الإنسان يعنى ابا جهل أن يترك سدى اى مهملا لا يؤمر و لا ينهى و لا يبعث و لا يجازى بعمله، و قيل: أ يظن أنه لا يعاقب على معاصيه و كفره و ايداء الرسول (ص) و المؤمنين، و قال الحسن: يترك سدى اى سرمدا فى الدنيا دائما لا يموت. الاسداء: من الازداد. يقال اسدى الى معروفا و فى الخبر من اسدى اليه معروف فليكافئه فان لم يستطع فليشكره. و تقول: اسديت حاجتى و شديتها، اى اهملتها و لم تقضها.

أ لم يك نطفة من منى يمنى اى يصب فى الرحم. قرأ ابو عمرو و حفص و يعقوب بالياء لاجل المنى و قرأ الآخرون بالياء لاجل النطفة.

ثم كان علقه اى صار المنى قطعة دم جامد بعد اربعين يوما. فخلق فسوى خلقه فى الرحم فجعل منه الزوجين، اى خلق من مائه اولادا ذكورا و اناثا، أ ليس ذلك الذى فعل هذا بقادر على أن يحيى الموتى. روى: ان رسول الله (ص) كان يقول عند قراءة هذه الآية: بلى و الله بلى و الله.

و روى عن ابن عباس قال: من قرأ سبح اسم ربك الأعلى اماما كان او غيره، فليقل: سبحان ربى الاعلى. و من قرأ لا أقسم بيوم القيامة فاذا أنتهى آخرها، فليقل: سبحانك اللهم و بلى اماما كان او غيره. و عن ابى هريرة قال: قال رسول الله (ص): «من قرأ منكم و النين و الزينون فانتهى الى آخرها» أ ليس الله بأحكم الحاكمين» فليقل: بلى و انا على ذلك من الشاهدين. و من قرأ: لا أقسم بيوم القيامة فانتهى الى أ ليس ذلك بقادر على أن يحيى الموتى فليقل: سبحانك بلى و من قرأ: و المرسلات عرفاً فبلغ «فبأي حديث بعده يؤمنون» فليقل: «أما بالله».

النوبة الثالثة

قوله تعالى: بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ اسم جليل، جلاله بلا اشكال و جماله لا على احتذاء و مثال، و افعاله لا باغراض و اعتلال، و قدرته لا بجلادة و احتيال و علمه لا بضرورة و استدلال، فهو الذى لم يزل و لا يزال، و لا يجوز عليه الفناء و الزوال. عزيز صمدى الذات، قديم سرمدى الصفات، مرئى الذات بالابصار، نعمة منه و لطفا بالابرار فى دار القرار:

تعاليت معبودا،	تعاليت قاهرا	تعاليت قدوسا،	تعاليت خالقا
تعاليت من رب رفيع	مكانه	تعاليت رزاقا	وسعت الخلائقا
تعاليت اوسعت البرية	برها	و فاجرها	رزقا
تعاليت رازقا			

بنام او كه على ذات است و صافى صفات، مقدس و منزّه از بنين و بنات، كاشف الظلمات، ساتر السيئات، مجيب الدعوات، مقيل العثرات، خالق الارض و السماوات، رازق الوحوش و الحشرات: اى زهر غم تو در دلم آب حیات و اى عشوه عشق تو مرا راه نجات گفتى: ببرم جان تو اى حور صفات؟ جان از تو مرا دریغ باشد؟ هیهات!

لا أقسم بيوم القيامة رب العالمين قسم ياد میکند بروز رستاخیز، آن روز كه سرادقات استحقاق ربوبیت باز كشند و بساط جلال و عظمت بگسترانند، و علم جبارى بصحراء قهارى برون آرند ايوان كبريا بر كشيده، ميزان عدل در آويخته، و سياست جبروت عزت همه را مدهوش و بيهوش کرده انبيا با كمال

حال خود می‌آیند و حدیث علم خود در باقی کرده که: «لا عِلْمَ لَنَا»، ملائکه ملکوت می‌آیند و صومعه‌های عبادت خود آتش در زده که: «ما عبدناك حقَّ عبادتك» عارفان و موحدان می‌آیند و از معرفت خود بیزار گشته که: «ما عرفناك حقَّ معرفتك». ای بزرگا حسرتا اگر آن روز فضل او ترا دست نگیرد. ای عظیمیا: مصیبتا اگر در آن مجمع کرم او ترا فریاد نرسد. اگر عنایات او دستگیر نبود، از طاعت تو چه آید؟ ور عدل او روی نماید هلاك از تو برآید.

پیر طریقت گفت: «الهی دانی که نه بخود باین روزم و نه بکفایت خویش شمع هدایت می‌افروزم، از من چه آید و از کرد من چه گشاید؟ طاعت من بتوفیق تو، خدمت من بهدایت تو، توبه من برعایت تو، شکر من بانعام تو، ذکر من بالهام تو، همه تویی من که ام اگر فضل تو نباشد، من بر چه ام؟! وَ لَا أَقْسِمُ بِالنَّفْسِ اللَّوَّامَةِ از اقوال مفسران یکی آنست که: نفس لَوَّامه نفس بنده مومن است که پیوسته بروزگار خود تحسّر می‌خورد و بر تقصیرها خود را ملامت میکند و خویشان را می‌ترساند و بیم میدهد و بجشم حقارت و مذلت در خود می‌نگرد و میگوید:

ای نفس خسیس همت سودایی بر هر سنگی که بر زخم قلب آیی!

ای در راه طلب حقّ باؤل قدم فرو مانده، ای با هزار مرکب میان بادیه تکلیف منقطع شده، ای با هزار شمع و چراغ سر يك موی دولت نادیده، ای در خزانه تبت افتاده و بوی مشک بمشامت نارسیده، ای با همه غواصان بدریا فرو شده و هیچ چیز بدست نیآورده و خویشان را نیز از دست بداده. ای دیر آمده و زود بازگشته، ای بجای شراب سرور شراب غرور خریده و دل و دین بیها داده «اسْتَحْبُوا الْحَيَاةَ الدُّنْيَا عَلَى الْآخِرَةِ»:

سوف تری اذا انجلى الغبار	أ فرس تحتك ام حمار
تا کی از دار الغروری سوختن دار السّرور	تا کی از دار الفراری ساختن دار القرار
باش تا از صدمه صور سرافیلی شود	صورت خوبت نهان و سیرت زشت آشکار
يك تپانچه شیر و، زین مردار خواران يك جهان	ك صدای صور و، زین فرعون طبعان صد هزار.

بزرگی را پرسیدند: که راه از کدام جانب است؟ گفت: از جانب تو نیست، چون از تو درگذشت از همه جانبها را هست. روزی نگذرد که نه از عالم بینهایت این ندا می‌آید که: ای ما ترا خواسته و تو روی از ما بگردانیده، ای ما ترا بامداد و شبانگاه با دولت صحبت خوانده و تو قدم از کوی ما باز گرفته، ناگزیرت مانیم، با ما بنسازي با که سازی؟! اگر پیل نتوانی بود، باری از پشه‌ای کم مباش که در صورت پیل است، گوید: اگر بقوت پیل نیستم که باری کشم، باری بصورت پیل که بار خویش بر کس نیفکنم. چون بنده مؤمن نفس لَوَّامه را بریاضت در کشد و حقّ وی از روی عتاب و نصیحت بتمامی در کنار وی نهد و توفیق او را مدد دهد، عن قریب آن نفس لَوَّامه نفس مطمئنّه گردد تا خطاب ربّانی بنعت اکرام و اعزاز او را استقبال کند که: «يَا أَيُّهَا النَّفْسُ الْمُطْمَئِنَّةُ ارْجِعِي إِلَىٰ رَبِّكِ» ای نفس مطمئنّه و بصحبت ما آرامیده و آسوده، تا امروز از راه نفس آمدی اکنون از راه دل در آی تا بما رسی. بر درگاه ما دل را بارست و نیز هیچ چیز دیگر را بار نیست:

خون صدیقان بپالودند و زان ره ساختند جز بدل رفتن در آن ره يك قدم را بار نیست.

آن گه چون بما رسیدی این خلعت یابی که: وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاضِرَةٌ إِلَىٰ رَبِّهَا نَاطِرَةٌ مثل بنده مؤمن مثل بازست. باز را چون بگیرند و خواهند که شایسته دست شاه گردد مدّتی چشم او بدوزند، بندی بر پایش نهند، در خانه‌ای تاریك باز دارند، از جفتش جدا کنند، يك چندی بگرسنگیش مبتلا کنند تا ضعیف و نحیف گردد و وطن خویش فراموش کند و طبع گذاشتگی دست بدارد. آن گه بعاقبت چشمش بگشایند، شمعی پیش وی بی‌فروزند، طبلی از بهر وی بزنند، طعمه گوشت پیش وی نهند، دست شاه مقرّ وی

سازند. با خود گوید: در کلّ عالم کرا بود این کرامت که مراست؟ شمع پیش دیده من، آواز طبل نوای من، گوشت مرغ طعمه من، دست شاه جای من! بر مثال این حال چون خواهند که بنده مؤمن را حلّه خلّت پوشانند و شراب محبّت نوشانند، با وی همین معامله کنند. مدّتی در چهار دیوار لحد باز دارند، گیرایی از دست و روایی از پای بستانند، بینایی از دیده بردارند، روزگاری برین صفت بگذارند آن گه ناگاه طبل قیامت بزنند، بنده از خاک لحد سر برآرد، چشم بگشاید، نور بهشت ببیند. «يَسْعَى نُورُهُمْ بَيْنَ أَيْدِيهِمْ» دنیا فراموش کند، شراب وصل نوش کند، بر مائده خلد بنشیند چنان که آن باز چشم باز کند خود را بر دست شاه ببیند، بنده مؤمن چشم باز کند، خود را بمقعد صدق ببیند سلام ملک شنود، دیدار ملک ببیند. بنده میان طوبی و زلفی و حسنی شادان و نازان، در جلال و جمال حقّ نگران. اینست که ربّ العالمین فرمود: «وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاضِرَةٌ إِلَىٰ رَبِّهَا نَاطِرَةٌ» رویهای مؤمنان و مطیعان، رویهای صدّیقان و شهیدان، رویهای عاشقان و مشتاقان چون ماه درفشان، چون آفتاب رخشان، شادان و نازان می‌نگرند بخداوند جهانیان، نوازنده دوستان، و دلگشای مشتاقان. خوش روزی که روز وصالست، شادی آن روز بی‌پایانست، دولت آن روز بیکرانست. روز برّ و افضال، روز عطا و نوال، روز نظر ذو الجلال، روز شادی و پیروزی، رهی باقی و مولی ساقی، و از جناب کرم ندای کرامت روان، که: «الذّار دارکم و انا جارکم».

پیر طریقت گفت: «بهره عارف در بهشت سه چیز است: سماع و شراب و دیدار. سماع را گفت: «فَهُمْ فِي رَوْضَةٍ يُحْبَرُونَ»، شراب را گفت: «وَسَقَاهُمْ رَبُّهُمْ شَرَابًا طَهُورًا». دیدار را گفت: «وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاضِرَةٌ إِلَىٰ رَبِّهَا نَاطِرَةٌ» سماع بهره گوش، شراب بهره لب، دیدار بهره دیده. سماع واجدان را، شراب عاشقان را، دیدار محبّان را. سماع طرب فزاید، شراب زبان گشاید، دیدار صفت رباید. سماع مطلوب نقد کند، شراب راز جلوه کند، دیدار عارف را فرد کند. سماع را هفت اندام رهی. گوش چون ساقی اوست، شراب همه نوش، دیدار را زیر هر مویی دیده‌ای روش.